

Т.Т.Әкімова

БҒМ ҒК М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы қаласы, Қазақстан
e-mail: togjan_akim@mail.ru

Қазақ фольклорындағы хикаяттардың сюжеттік ерекшеліктері

Аннотация. Фольклор қоғамға сәйкес өмір сүріп, өзгеріске түсіп отырады, жаңа жанрлар пайда болады. Ислам дінінің қазақ жеріне енуімен бірге, фольклорда да жаңа тақырыптар, тың сюжеттер мен жанрлар қалыптасты. Соның бірі – хикаят жанры. Хикаят – діни сюжетке құрылған, ғибраттық, өнегелік мағынасы бар прозалық шығарма. Мақалада хикаяттардың қазақ топырағында пайда болуы, қолжазбалар қорында сақталған қазақ нұсқаларының жиналуы туралы ғылыми талдаулар жасалды. Хикаяттардағы сюжеттер мен эпизодтар талданды.

Кілт сөздер: фольклор, қолжазба, сюжет, мотив, нұсқа, дін, ислам, хикаят

Кіріспе. Фольклортанушы-ғалым С.Қасқабасов фольклордың түрлерінің әр түрлі кезеңде туып өзгеріске ұшырайтынын айта келіп, хикаят жанрының туып, қалыптасуын орта ғасырларда ескі шамандықтың орнына біркұдайлық діннің келуімен түсіндіреді. «Ежелгі миф пен хикаят жанрлары – ескі діни нанымдар жемісі болса, хикаят жанры – кейін пайда болған біркұдайлық дінмен байланысты туған, яғни олар әр дәуірде, әртүрлі ұғым негізінде туындаған. Бірақ соған қарамастан орта ғасырларда олар қатар өмір сүрді де, бір-біріне өзара ықпал етті. Сол себепті хикаят өзінің қалыптасуы барысында ежелгі мифтің де, одан кейінгі хикаяттың да, тіпті, әпсананың да кейбір белгілерін бойына сіңірген, өзіне лайықтап пайдаланған. Сөйтіп, қазақ фольклорының құрамында жаңа жанр – хикаят (агиография) пайда болған. Хикаят дегеніміз – кейде ойдан шығарылған, немесе діни кітаптардан алынған сюжеттерді көркем түрде баяндайтын әңгімелер» [Қасқабасов, 2014: 161], – деп тұжырым жасаған. Ұсынылған мақалада негізінен Сүлеймен пайғамбар жайлы хикаяттардың құрылымдық, сюжеттік т.б. қырлары қарастырылды.

Әдістер. Зерттеуге Қазақстан Республикасында 2004-2013 жылдар аралығында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша фольклорлық құндылықтардың негізінде жарыққа шыққан «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 95-томы, елдің Білім және ғылым министрлігіне қарасты Орталық ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қорларында сақталған қолжазба нұсқалары пайдаланылды. Сондай-ақ отандық елдік ғалымдардың теориялық еңбектері басшылыққа алынды. Олардың арасында М.Әуезовтың, Ә.Марғұланның, С.Қасқабасовтың, Б.Кенжебаевтың, Ш.Керімтегінің, А.Дүйсенбінің, Б.Қорғанбековтың т.б. ғалымдардың еңбектері бар. Хикаяттың сақталған барлық нұсқаларымен танысып, сараптау барысында текстологиялық, салыстырмалы-типологиялық т.б. әдістемелік тәжірибелер қолданылды.

Нәтижелер. Хикаяттар жайында азды-көпті пікірлер айтылғанымен қазақ ғалымдары оны күні бүгінге дейін қолға алып, арнайы зерттеген емес. Осылайша назардан тыс қалып, зерттеу нысанына айналмай келуінің бір себебі кешегі кеңестік қоғамда белең алған атеистік түсінікте жатыр. Мұны сол кездегі іргелі еңбектердің бірі «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» зерттеушілердің пікірлерінен-ақ байқауға болады: «...араб шығысының дін тарихымен байланысты, қазақ халқына жат, әр алуан мистикалық ертегі әңгімелері болатын», «...қазақ даласын исламшыл-діншіл, фанатик, кертартпа үгітшілерінің ел санасын улатып таратпак

болған діндік, мистикалық, таптық жат саналық ертегі-аңыздары да болады» [Қазақ әдебиетінің тарихы, 1960: 265]. Осылайша, пайғамбарларға, әулие-әнбиелерге қатысты шығармаларды «діншіл-фанатиктік» деп, оны таратушыларды «реакцияшыл-консервативтік үгіт таратушы» деп айыптаған. Осындай идеологиялық жұмыстардың нәтижесінде хикаяттар ұмытылғандай болды. Бірақ сол кездегі ғалымдар мен баспагерлер дінге қатысты шығармалардағы әулиелерді емші не шипагер түрінде сипаттап өтті және хикаяттарды бақсы-балгерлерге арналған еңбектеріне кіргізіп отырды. Осылайша, кеңестік идеологияның қысымымен ерекше қасиеттерге ие мұсылман әулиелері «бақсы» атанды.

Орталық ғылыми кітапхананың және М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақталған хикаяттардың ішінде Мұхаммед пайғамбар, Нұх, Сүлеймен пайғамбарларға қатысты және діни сюжетке құрылған хикаяттар бар. Діни сюжетке жазылған шығармалар ел арасында да кең таралып, ауызша таралғанының көрсеткіші ретінде қорларда сақталған қолжазбалардан байқаймыз. Мақаламызда М.Ж.Көпеевтің ел арасынан жинаған «Тақ Сүлеймен», «Бала Сүлеймен тапқырлығы», «Сүлеймен мен құмырсқа», Наурызбек Раманқұловтың «Сүлеймен патша», Қ.Қылышевтың «Хазірет Сүлеймен мәңгі суының хикаяты» қарастырылды.

Талқылау. Қазақ фольклорындағы хикаят жанрының пайда болып, дамуы орта ғасырлардағы ислам дінінің таралуымен тығыз байланысты. XIX ғасырдың орталарынан бастап татар тілінде басылған кітаптардың шығуы халық арасында діннің таралуына үлкен әсер етті. «Иман шарттар» мен «Ғибадат исламия» атты кітаптар мен қазақ тіліндегі діни қисса-дастандардың жарық көруінің де әсері мол болды. Хикаят сюжеттері қазақ халқына негізінен «Қиссасул-әнбия» кітабы арқылы тарағаны белгілі.

Діни сюжетке жазылған шығармалар ел арасында кең таралып, ауызша таралғанының көрсеткіші ретінде қорларда сақталған қолжазбалардан байқаймыз. Олардың басым бөлігін М.Ж.Көпеевтің жинаған. М.Ж.Көпеевтің ел арасынан жинап, өз қолымен жазған қолжазбаларының ішінде: «Нұх пайғамбар мен бір кемпір», «Тақ Сүлеймен», «Бала Сүлеймен тапқырлығы», «Сүлеймен мен құмырсқа», «Мұхаммед пайғамбар туралы», «Пайғамбар мен кәпірлер соғысы» т.б. хикаяттар бар. Мұсылман әлемінде «аң мен құстың, пері мен жынның, жан-жануарлардың тілін білген» деп дәріптелетін Сүлеймен пайғамбар туралы хикаяттар қазақ халқында кең тараған. Сол пайғамбарға Алла Тағала ешбір пайғамбарға бермеген нығметті беріп, барлық мақұлыққа патша қылып, тілін ұқтырып қояды. Халық арасында пайғамбарға қатысты «Су атасы – Сүлеймен», «Сүлеймендей қолыңда қуат болса да, Қылдырықтай құмырсқаға қиянат қылма», «Сүлеймен пайғамбар мың жасапты, Әр мәжілісін бір жасқа санапты» деген мақал-мәтел мен нақыл сөздер көптеп ұшырасады.

Кенес уақытында Сүлейменге қатысты хикаяттарға көзқарас өзгеше болатын: «Бұндай өсиет ертегілердің, аңыздардың арасында халықтық ұғымға шалғай, қайта оған қарсы арналған ерсі мүддесі бар ертегілер де болады. Ол әңгімелер жат ортаның, қанаушы үстем таптардың халықтық шығармаға өз салт-санасын егіп таратпақ болған талаптарын танытады. Мысалы, «Кедей мен қасқыр», «Байғыз», «Сүлеймен пайғамбар» сияқты ертегілерде дін ұстаздарының хайуандарға да ықпалын жүргізеді. Оларды көреген білгір етіп, әсірелеп әңгімелерде кедейдің кедейлігі – оның жамандығынан деп әңгімелеу, адам басына келген ауыртпалықты – тағдырдың аумас, өзгермес жазуынан деп шешу болады. Немесе әйел жынысына феодалдық-патриархалдық және діндәк әділетсіз көзқарастарды баян ететін «Байғыз» сияқты әңгімелер де сол үстем тап санасының халыққа жат мүдделерінен туған ертегілер» [Қазақ әдебиетінің тарихы, 1960:274].

М.Ж.Көпеевтің пайғамбардың бала кезіне арналған «Тақ Сүлеймен» хикаяты бірнеше сюжеттен тұрады. Біріншісінде Дәуіт пайғамбардың отыз баласы бір күнде өледі. Сонда да Дәуіт пайғамбар Аллаға шүкірлік етіп отырған соң, Құдай одан отыз ұлын қайтарып алуын немесе отызына балап бір ұлды ұсыныс жасайды. Сонда Дәуіт: «Отыз ұлымды алмаймын, отызына балап біреуді аламын. Отызын алсам, тағы да көңіліме тәкаппарлық келеді екен» деген екен. Содан Дәуіттің әйелі буаз болады. Екінші сюжетте ертегілерге тән сипаттар

басым кездеседі: «Қатынымен бірге ұшып келе жатып, бір бәйтеректің жанына келеді. Келсе, бір соқыр бар екен, өзі қатынының етегінен айрылмайды екен, «сен бір жаққа кетіп қаласың» деп. Бәйтерекке қатынын шығарып, (қатыны бір жеміс алып беремін деп шыққан екен) түбінен құшақтап тұр, қатыны бәйтеректің басында бір жігітпен ойнап отыр екен. Мұны Дәуіт пайғамбар қатынымен көрді. «Мына зинақордың қылып тұрған қылығын-ай! Бар Құда, бұ бейшараға көз бер», – деп Дәуіт дұға қылды. Сонда Дәуіттің қатыны өз жынысына болысып, о да дұға қылды: «Егер де соқырға көз берсең, қатынға бір айла бере көр», – деп, жөнелді екеуі. Дәуіт пайғамбардың қатыны буаз еді, ішінде тууға екі айы кем баласы бар еді, сонда ішіндегі жатқан бала айтты: «Ей ана, сен зинақорға болыстың, сен енді иттің етін жейсің». «Ендеше, – дейді қатын ашуланып өз ішін өзі ұрды, – тумағыр, тумай жатып бетімнем алдың ба, туған соң сені қуыртып жермін», – деп. Соқырға көз бітті. «Ей залым, неғып жатырсың?» – деді қатынына. Қатыны айтты: «Бүгін түнде түс көрдім, түсімде осы жігітпен жолықсаң, байыңа көз береді деп еді бір ақсақалды адам. Енді көзіңді өзім қайтып алайын ба?» – дегенде, «Мен мұныңды білгем жоқ, түсе гөр, шырағым, түсе гөр, үйге барайық», – дейді байы. Екеуі үйге қайтты. Екі айдан соң Дәуіттің қатыны толғатып, баласын тапты. Жанындағы көршінің қатыны кіндігін кесті. Кіндігін кескен қатынға айтты Дәуіттің қатыны: «Туған соң қуырып жеймін деген уағдам бар еді, табаға қуырып әкеп бер маған», – деді. Көршінің қатыны баланы қимай, тауға апарып, тастың арасына тастады. Қатынға бір күшіктің етін қуырып әкеп берді».

Мұндағы зұлым әйел мотивінің новеллалық ертегіде кездесетіндігі туралы С.Қасқабасов айтады: «Новеллалық ертегілердің ішінде жеке топ құрайтындары – семья туралылары, ерлі-зайыптылардың бір-біріне адалдығы, я болмаса бірін-бірі алдайтындығы жайында баяндайтын ертегілер. Осылардың ішінде әйелдің күйеуінің көзіне шөп салып, оны ақымақ қылатынын әңгімелейтін ертегілер де бар» [Қасқабасов, 2014:236]. Баланы алмастыру мотиві дүниежүзі халықтарының ертегілерінде жиі кездеседі. Негізінен отағасы үйде жоқта бәйбіше тоқалдан туған баланың орнына күшік салып қояды. Қазақ ертегілерінің ішінде бұл мотив «Алтын айдар» мен «Үш қызда» бар. Бұл хикаяттағы ерекшелік жаңа туған баланы анасы қуырып жемек болады.

Келесі сюжетте баланы перзентсіз кемпір-шал тауып алып асырайды. Үшінші сюжеттегі Сүлеймен баланың балалардың арасында хан болып сайлануы Ақсақ Темірдің балалық шағы туралы аңызға ұқсас. Төртінші сюжеттегі патшаның жұмбағын шешу мотиві ақылды қыз туралы ертегілерде кездеседі.

«Бала Сүлеймен тапқырлығында» оның бала күніндегі шешкен сөзі туралы баяндалады. Бұл хикаятта Дәуіт пайғамбардың он тоғыз баласы таққа таласады. Деректерге сүйенсек, Дәуіт әу бастан тағын Сүлейменге қалдырмақ болыпты. Алайда, әкесінің кәрілігін пайдаланып оның басқа ұлы тақты басып алмақ болады [Албеков, 2019:870]. Аллаһ тағала: «Сүлеймен Дәуітке мұрагер болды» («Нәмл» сүресі, 16-аят), – дейді. Сонда Алла-тағала оларға бір қағаз түсіріп, соның ішіндегі сөзді көрместен, ойламастан айтқан адамның патша болатынын ескертеді. Сонда, «Осы дүниеде адам баласына жақынның жақыны не? Алыстың алысы не? Елден бұрын жолдас болған екеу не? Аса қорқынышты екеу не? Елдесіп тұрған екеу кім? Төбелесіп тұрған екеу кім? Біріне-бірі дұшпан екеу кім? Соңғы мақтауға лайық не нәрсе? Соңғы сөгіске қалдыратын не жұмыс?» деген сауалдарға бала Сүлеймен еш кідірместен жауап берген екен: «Адамға алыстың алысы – өткен өмір. «Өзге нәрсең жақындасады, біріне-бірі қосылады» деген үміт бар. Өткен өмір қайта келіп, еш уақытта қосылмайды. Онан «қайта келеді» деген үміт жоқ. Адамға жақынның жақыны – өлім. Өлімді «қас пен қабақ арасында» білу керек. Елден бұрын жолдас болған екеу: жан мен дене, Аса қорқынышты екеу – осы екеуінің бірінен-бірінің айрылған жері, айрылған күні. Елдесіп тұрған екеу: көк пен жер. Төбелесіп тұрған екеу: күндіз бен түн. Бір-біріне дұшпан екеу: өлім мен тірілік. Ақыры мақтауға қалдыратын жұмыс – ашу келгендегі сабыр мен ақыл. Арты сөгіске қалдыратын жұмыс – орынсыз жердегі ашу». Осыдан кейін пайғамбар «Тақ Сүлеймен атаныпты». Аллаһ тағала басқа қасиеттеріне қоса, Сүлейменге үкім шығаруда асқан даналық нәсіп еткен. Аллаһ тағала: «Дәуіт пен Сүлейменді, екеуі бір адамдардың қойы

түнде егінге түсіп, соған билік айтқанда, биліктерін көріп тұрдық. Сонда оны Сүлейменнің көкейіне салдық. Негізінен, әрқайсысына үкім мен білім бердік», – деген («Әнбия» сүресі, 78-79 аяттар). Сүлеймен пайғамбардың айтқан биліктерінде адалдық пен бәрін де қанағат тұтар қарапайымдылық сияқты абзал қасиеттерге толы келетін ықпалы күшті, әсері мол көркем тілмен айтылған діни уағыздар жатыр.

«Сүлеймен мен құмырсқа» хикаятының сюжеті «Құран-кәрімнен» тараған. «Аллаһ тағала: «Сүлейменге жын мен адамзаттан және құстардан болған әскерлері жиналып, (өз орнынан алдыға шығып кетуден) қайтарылған күйлерінде жүрді. Олар құмырсқалар (мекен ететін) бір алқапқа келгендерінде, бір құмырсқа: «Ей, құмырсқалар! Індеріне кіріңдер. Сүлеймен мен оның әскерлері байқамаған күйлерінде сендерді басып-жаншып кетпесін», – деді. Сонда (Сүлеймен) оның сөзіне езу тартып күлді де: «Раббым! Маған өзіме және ата-анама берген игілігің үшін шүкірлік етуіме, Өзің разы болатын ізгі амал істеуіме түрткі сал. Әрі мені Өз мейіріміңмен ізгі құлдарыңның арасына кіргіз!» – деді» («Нәмл» сүресі, 17-19 аяттар).

Басқа да жинаушылардың қолжазбаларында Сүлеймен пайғамбарға қатысты хикаяттар көп кездеседі. Соның бірі – «Сүлеймен патша» хикаяты. Наурызбек Раманқұловтың жырлауындағы өлең түрінде жазылған бұл хикаятты М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына 1984 жылғы Қарқалпақстан экспедициясының мүшесі К.Сейдеханов тапсырды. Батыс аймағының жыраулық мәдениетінің, кәсіби жыраулық-жыршылық орындаушылық мектебінің негізін қалаушы Наурызбек жырау Нұржаубайұлы Раманқұлов Ақтөбенің Шалқар өңірінен, Қабақтың Қарабасынан шыққан Токпан байдың ұрпағы еді. Ол – елге кеңінен мәлім «Қырымның қырық батыры» эпосын шебер орындаушы, сан алуан термелердің соның ішінде 50 шақты толғаудың авторы. Қазіргі таңда Наурызбек жыраудың мектебін халық арасында танымал дәстүрлі орындаушылар жалғастыруда. Жыраудың «Сүлеймен патша» шығармасында пайғамбарлардың тарихы мен ислам дінінің пайда болуы туралы айтылады.

Сүлеймен пайғамбар жөніндегі хикаяттарды 1982 жылы музыкатанушы, қазақ фольклорының, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы Талиға Бекхожина жинап, фольклортанушы ғалым Балтабай Адамбаев қорға (ӘӨИ,Қ:1010) өткізген. Пайғамбарға байланысты тағы бір хикаятты қарақалпақстандық жырау Қартбай Қылышев (ӘӨИ, Қ:1063) айтқан екен. Жырау тапсырған мәтін Ескендір туралы хикаяттағы мәңгі су жайлы сюжетке құрылған.

Қорытынды. Қазақ халық прозасының бір бөлшегі ретінде хикаят жанры осы күнге дейін жан-жақты зерттеліп, зерделенген жоқ. XIX ғасырдың орта тұсында ел аузынан хатқа түсіріле бастаған хикаяттар әуел бастан жүйелі түрде жиналған жоқ. Оған әр түрлі факторлар, идеологиялық, діни көзқарастар себеп болды, әсіресе, кеңестік кезең өз зардабын тигізбей қоймады. Сондықтан да, хикаят жанрын зерттеу мен жариялау мәселесі әлі де зерттеушілердің еншісінде деп білеміз. Сүлеймен пайғамбармен қатар басқа да әулиелерге қатысты хикаяттар ел арасында кең тараған.

Т.Т.Аkimova

Researcher, Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan;

e-mail: togjan_akim@mail.ru

TOPIC FEATURES OF HIKAYAT IN KAZAKH FOLKLOR

Abstract. Folklore lives in accordance with society, it changes, new genres are created. With the introduction of Islam to the Kazakh land in folklore, new themes, new subjects and genres also appeared. One of them is the genre - hikayat. Hikayat is a prose work based on a religious story that contains moralizing and moral meaning. The article presents scientific analyzes of the appearance

of hikayat on Kazakh soil, the development and research of Kazakh variants stored in a manuscript fund. Plots and episodes from hikayat were analyzed.

Keywords: folklore, manuscript, plot, motive, option, religion, islam, hagiography

Т.Т.Акимова,

научный сотрудник Института литературы и искусства,

г.Алматы, Казахстан;

e-mail: togjan_akim@mail.ru

СЮЖЕТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХИКАЯТА В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Фольклор живет в соответствии с обществом, меняется, создаются новые жанры. С внедрением ислама на казахскую землю в фольклоре также появились новые темы, новые сюжеты и жанры. Одним из них является жанр – хикаят. Хикаят представляет собой прозаическое произведение, основанный на религиозном сюжете, который содержит нравоучительный и моральный смысл. В статье приводятся научные анализы появления хикаята на казахской почве, публикация казахских вариантов, хранящихся в рукописном фонде. Сюжеты и эпизоды из хикаята были проанализированы.

Ключевые слова: фольклор, рукопись, сюжет, мотив, вариант, религия, ислам, агиография

ӘДЕБИЕТ

- [1] С.Қасқабасов. Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. Астана: Фолиант, 2014. – 320 бет.
- [2] Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том, 1-кітап. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1960. – 740 бет.
- [3] Албеков Т., Алпысбаева Қ., Рақыш Ж., Ауесбаева П., Акимова Т. Kazakh Variants of the epic Korugly // Opcion. – 2019. – V. 35. – Iss.89. – P.863-878.
- [4] Әдебиет және өнер институты. Қ:1010. Сүлеймен пайғамбар.
- [5] Әдебиет және өнер институты. Қ:1063. Хазірет Сүлеймен мәңгі суының хикаяты.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] С.Каскабасов. Избранное. Т.1. Казахская народная проза. Астана: Фолиант, 2014. – С.320
- [2] История казахской литературы. 1-том, 1-книга. – Алматы: Типография АН КазССР, 1960. – С.740
- [3] Албеков Т., Алпысбаева Қ., Рақыш Ж., Ауесбаева П., Акимова Т. Kazakh Variants of the epic Korugly // Opcion. – 2019. – V. 35. – Iss.89. – P.863-878.
- [4] Институт литературы и искусства. P:1010. Пророк Сулеймен.
- [5] Институт литературы и искусства. P:1063. Хикаят вечной воды Хазрет Сулеймена.

REFERENCES

- [1] S.Kaskabasov. Favorites. T.1. Kazakh folk prose. – Astana: Foliant, 2014. – P.320
- [2] History of Kazakh literature. 1-volume, 1-book. – Almaty: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. – P.740
- [3] Albekov T., Alpysbayeva K., Rakysh Zh., Auyesbayeva P., Akimova T. Kazakh Variants of the epic Korugly // Opcion. – 2019. – V. 35. – Iss.89. – P.863-878.
- [4] Institute of Literature and Art. P: 1010. Prophet Suleiman.
- [5] Institute of Literature and Art. P: 1063. Hikayat of the eternal water of Hazret Suleiman.